

Наталія Іванова

Іванова Наталія Володимирівна – кандидат філософських наук, доцент, завідувач відділення «Дошкільне виховання» Луцького педагогічного коледжу. Сфера наукових інтересів – соціальна філософія, філософія освіти, праксеологія.

МОДИФІКАЦІЇ «ДОБРА» І «ЗЛА» В МИСЛЕННЄВИХ РЕФЛЕКСІЯХ ТЕОЦЕНТРИЗМУ: СОЦІОФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Здійснено аналіз проблеми формування соціальної картини світу в системі середньовічного мислення. Розкрито процес формування духовних цінностей середньовічного життя у взаємозв'язку із соціально-політичними та культурними реаліями. Розглянуто перехід від інтелектуальних трансценденцій до проблеми «добра» і «зла», що свідчить про гуманістичну спрямованість філософського знання епохи теоцентризму.

Ключові слова: мислення, теологія, культура, трансценденція, філософія, християнство, мораль.

Світ людини, який аналізується і описується у філософії (а за нею стоять відповідні суспільні і культурні практики), створений соціальною творчістю. Завдяки чому утверджується така реальність, в якій існуючі знання про явища життя осмислюються в параметрах нового мислення. В результаті чого і світ людини починає структуруватися, мислитись по-іншому, в складі нових форм буття, кожна з яких характеризується в контексті певного світогляду і знання. Виникає закономірне питання: як з окремих уявлень про реальність (Космос, життя, смерть, розум, добро і зло, благо, прекрасне, потворне тощо) людина приходить до цілісної картини світу як світу свого життя?

Проблема формування уявлень про цілісний світ та причини його розвитку привертає увагу з часів появи філософії. Методологічна основа даного аналізу бере початок в концепціях класиків античної філософії – Геракліта, Протагора, Платона, Арістотеля та ін. В сучасних вітчизняних дослідженнях С. Б. Кримського, Д. М. Петрушевського, В. М. Розіна, Ю. В. Павленка, А. А. Машталер, С. В. Пролєєва та ін.

© Н. В. Іванова, 2016

<http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.57504>

ших конкретизуються основні аспекти генези філософського мислення в контексті соціальної дійсності.

В соціально-філософському пізнанні проблема цілісності світу людського життя знаходила відображення здебільшого в контексті аналізу світогляду, концептуалізуючись у відношенні «людина-світ». Однак, ми вважаємо, що поза увагою дослідників залишилася проблема формування уявлень про цілісний світ соціокультурного буття в мисленні середньовічної філософії.

Метою статті є аналіз і вивчення циклу розвитку мислення епохи теоцентризму, на основі чого формується цілісна картина світу, що обумовлює специфічну культуру, історичне бачення дійсності, перспективи суспільства і людини в ситуації теологічної проблеми «добра» і «зла».

Як відомо, деякі уявлення в античній культурі формуються в контексті сформованої єдиної практики мислення. Так, до прикладу, відмінність систем Платона і Арістотеля в контексті мислення все ж не визначальне. По суті, Арістотель продовжує і завершує справу свого вчителя. Тому між вказаними окремими уявленнями немає принципових суперечностей. Але, звичайно, важлива й рефлексія цілого, чим і займаються видатні філософи. Так, в «Тімеї» завдання «збирання» цілого Платон доручає деміургу, а в «Метафізиці» Арістотеля те ж саме завдання вирішує розум. Якщо деміург «конструює і вибудовує» любов і державу, то розум в «Метафізиці» нормує (мислить) мислення, цілком схоже на те, як це робить сам Арістотель. З точки зору античного мислення, такі різноманітні картини світу – всього лише варіанти єдиного підходу і світогляду.

У даному контексті варто говорити про цикли розвитку мислення. Це означає, що мислення при соціокультурних трансформаціях, кардинальних змінах завдань і викликів часу (в рамках однієї культури) формується і стверджується по-новому, переживаючи новий цикл розвитку. Саме таким шляхом утворюються нові типи і способи мислення – теоцентричне (середньовічне), природничо-наукове (сциєнтичне), гуманітарне, раціональне тощо. Їм властиві вже вказані характеристики (тому все це є мисленням). Разом з тим потрібно враховувати специфічні особливості, властиві кожному типу мислення. Воно якісно відрізняється від античного мислення, що цілком закономірно. Це пояснюється тим, що прогрес інтелектуальності (якщо взагалі варто говорити про такий прогрес) не зводиться, як це прийнято вважати, до переходу від міфу до логосу. Не менш значний є перехід від логосу до міфу як стилю і символічному ладу культури. Не завжди пізнання вело до етосу високого розуму. «Пізнання народжувало не лише «осяйні смисли», але і примножувало скорботу, було не тільки прометеївською

зухвалістю, але і диявольськими хитрощами. Немає жодного благого і жодного трагічного осягнення світу. Пізнання багатоманітне і містить стільки ж несподіваних поворотів і форм свого існування, як і доля людини» [4, с. 190], – вказує С. Б. Кримський.

Зазначимо, що трансформація мислення, як правило, починається зі зміни соціальної, економічної, політичної, культурної сфер реальності і постановки нових проблем, які виникли в процесі вирішення попередніх. Але суть переходу до нового циклу зумовлена, в першу чергу, системною кризою, в даному випадку – античної культури. Людину на початку перших століть нової ери перестала задовольняти система особистісного життя і його забезпечення, в результаті чого вона починає передавати іншим особам частину своїх прав вільного громадянина. На цій основі, вказує Д. М. Петрушевський, починають складатися договірні та корпоративні відносини, характерні вже для середніх віків. Не рабство і кріпосна залежність, як на Сході, а саме договірно-корпоративні відносини, що передбачають збереження певних прав і, хоча відносних, але все ж таки свобод людини. Потрібно зважати також і на таку обставину, як повсюдна зміна «людського матеріалу»: варваризація, тобто руйнування античного суспільства, вела не лише до зменшення «питомої ваги» власне римлян, але і до асиміляції народів, які «знаходилися на інших рівнях та етапах соціального і культурного розвитку» [7, с. 95-196]. Римська імперія не просто була зруйнована варварами, а, що найголовніше, відбувся культурний синтез, на основі якого виникла нова, християнська цивілізація. Це, зокрема, пояснює, чому ідеали і принципи Римської імперії та її інститутів ніколи не помиралі і не зникали в середні віки, а також причини формування єдиного культурного світовідчуття.

У контексті вищесказаного стає зрозуміло, чому антична культура громадянської общини, котра була передумовою як діяльності, так і самого буття громадян, в певному плані «перейшла» в середньовічний соціум. В ній органічно поєднувалося колективне і приватне, і в подальшому поступі, незважаючи на значний розвиток індивідуалізму, загальне і особливе ніколи не розривалися. І якби різко не викривали пізньоантичні філософи пороки сучасного їхнього суспільства, вони ніколи не виступали проти суспільства як такого, проти неминучості і благодатності тих чи інших соціальних та культурних зв'язків, проти обов'язку індивіда слугувати цілому, як би дане ціле не розумілося» [10, с. 175]. Відповідно, ми не знайдемо в античності і заперечення моралі як такої. Вона постає силою, котра пов'язує ті чи інші спільноти, колективи, індивіди. Тому так повсюдно було сприйняте християнство з його проповіддю нової моралі, яка, власне, і виступила основою нового мислення і нової системи цінностей.

Розповсюдженню християнства сприяло і те, що в античному світі з його натуральним, отже консервативним господарством не міг народитися і образ новатора з новим мисленням в будь-якій області. Воно було незрозумілим для більшості, і тому протиставлялося їй в якості чогось чужого. Адже, незважаючи на об'єктивний соціокультурний процес, суб'єктивною метою в античному суспільстві було не новизна, яка постійно виникала, а консервація старого, орієнтація на «авторитет предків», відтворення в його традиційній формі, що забезпечувало можливість матеріального і духовного виробництва своїм співгромадянам. Стан «відчуження» сприймався як «відчуження не від суспільства, а від всезагальної космічної гармонії, переносився з області реальної в область моральну, духовну. Звідси і розуміння свободи як свободи чисто духовної, як вільного надання переваги добродійності стосовно пороку, вільного виконання обов'язку» [10, с. 176]. Морально і політично деградоване римське суспільство цього людині в умовах імперії надати не могло. Це могла зробити нова сила, якою постало християнство.

Завдяки християнству в середні віки відбувається перекодування реальності. Воно вибудовується в термінах життєдіяльності через алегоричну інтерпретацію подій буття за схемою божественної містерії, яка свідчить про вічну трагедію Христа. «Це велика драма, початок якої складає створення світу і гріхопадіння, кульмінація якої – олюднення Христа і пристрасті Христові; очікуваний і прийдешний кінець, котрого ще не вистачає драмі – це друге пришествя Христа і Страшний Суд... В цій великій драмі, загалом, і містяться всі події світового історичного звершення, всі падіння і підйоми людського існування» [1, с. 168].

Таке сюжетне тлумачення буття як «священної історії» і премудрості Божої мало теоретико-пізнавальне обґрунтування через «софіологічну модель» (С. Б. Кримський) пізнання. Християнство, як відомо, в силу своєї теїстичності (розгляд Бога як особистості), зіштовхнулося з неадекватністю природи й індивіда (навіть в його божественній іпостасі). Якщо в інших релігіях Бога оголошували субстанцією, сутністю явищ і, таким чином, робили його причетним до світу, то в християнстві подібна причетність виявилось складним завданням. Адже Христа, якому надавали риси живої індивідуальності, неможливо зробити іманентним кожній речі в буквальному смислі. Вихід був знайдений через інтерпретацію античної концепції «софійності» з її пошуком божественної премудрості речей. Самі речі були оголошені знаками (словами) божої мудрості, а світ став розглядатися як «текст Бога». Звідси і теза Євангелія від Іоанна: «На початку було Слово і Слово було у Бога і слово було Бог». В цій парадигмі слово розглядалося, як модель світу. Вважалося, що в цьому є все те, що і в світі: матерія звуку, ідеальність

значень і образність семантичних асоціацій. Тому вивчення світу можна начебто замінити вивченням слова. Так виник схоластичний стиль спекулятивного мислення» [4, с. 195-196].

Християнство як духовний і морально-ціннісний феномен відіграло визначальну роль у переході від античної до середньовічної культури. Звичайно, християнські ідеї творення світу «з нічого» за кілька днів, втілення Бога в людину, непорочного зачаття, воскресіння Христа не могли бути легко зрозумілими для сприйняття і розуміння. Проте християнське вчення обіцяло спасіння після смерті, вічне життя, але не всіх в якості тіней (як у Платона), а тих, кого Бог любить. Воно обіцяло воздаяння бідним і праведним, і, навпаки, покарання тим, хто був злим, поганим і скупим. Християнський Бог, навіть в трьох іпостасях, являв собою справжню єдність в період кризи і розпаду античної культури. На відміну від язичницьких богів, християнський Бог був трансцендентний, він сприймався як таїна. Нарешті, християнський Бог включав людину «в грандіозну космічну містерію, в буття, сценарій якого вимагав від християнина не просто напруженого очікування, а перетворення і діянь. Брати участь в цій містерії, яка приваблювала значно більше, ніж приреченість на вічне згадування бувшого життя, можна було лише при умові виявлення в людині духовності» [8, с. 130]. Власне, вона (людина) та її орієнтації й устремління постали фактором нової епохи – середньовіччя і нової цивілізації – християнської.

У багатьох наукових описах характеристиках і аналітичних працях середньовічний світ показано здебільшого в стані догматичного застою. Таке враження створюють акцент на повільному темпі технологічних змін, просторовій замкненості феодального суспільства, ідеальному і теоцентричному, незмінному сприйнятті людського життя. Головні символи і образи тієї доби, з точки зору англійського історика Н. Дейвіса, наступні: «Лицар у латах на незграбному огирі, кріпак, прикутий до землі в маєтку свого пана, ченці й черниці на молитві в монастирях. Ті символи мали репрезентувати фізичну нерухомість, соціальну непохитність, інтелектуальний застій» [2, с. 307]. Іншими словами – вічність.

Очевидно, таке розуміння було обумовлено, окрім інших чинників, методологією «формаційного підходу». На її основі середньовіччя – це феодальний спосіб виробництва, який означав «феодальну земельну ренту» як властивий саме феодалізму тип приватновласницької експлуатації й економічної реалізації власності на землю і на селян-кріпаків. Проте поняття «феодалізм» (символ епохи Середньовіччя), як і «рабовласницьке суспільство», не може і не повинно застосовуватися для позначення тогочасного суспільства, оскільки воно не характеризує його з боку ступеня розвитку продуктивних сил. «Феодалізм» – явище

не стільки соціально-економічного, скільки політико-правового плану. Якщо поняття «рабовласництво» визначає специфічний економічний уклад, і в цьому відношенні воно рівномасштабне з такими категоріям, як «кріпосництво», «примусова праця», то «феодалізм» можна зіставити з поняттям «централізована держава» [5, с. 76]. Отже, з позицій сучасного історико-цивілізаційного і соціокультурного мислення середньовіччя вже не постає чимось похмурим, застиглим, суто догматичним.

І навпаки, в ньому відбувається активне, динамічне життя. Французький історик і культуролог Ж. Ле Гофф, досліджуючи роль грошей в епоху середньовіччя, зазначає, що в результаті торгівельної революції XIII століття, в церковних колах почалися найбільш насичені теоретичні дискусії. «Присутність грошей в теології і проповіді останні в більшій мірі були зобов'язані зародженню і розвитку чернечих орденів, які існували не в сільській місцевості, а в місті –жебрацьких орденів, двома головними з яких були домініканці й францисканці, розповсюдженню в містах проповіді вже не на латині, а на повсякденній мові, тобто зрозумілої для широкої маси віруючих, й університетській освіті, котра, охоплюючи всю сукупність земних проблем, які стосуються всіх віруючих, привело до створення узагальнень, «сум», де своє місце займали і гроші. Заснування університетів пов'язано з інтелектуальною, економічною і соціальною проблемою, породженою підвищенням ролі грошей в середньовічному християнському світі» [6, с. 31-32].

Нагадаємо, що термін «середньовіччя», або «Medium Aevum» вперше вжили набожні християни, вважаючи, що вони живуть в просторі між першим і другим пришествям Христа. Пізніше його почали вживати з іншим значенням. В XV столітті ренесансні мислителі і вчені заговорили про середньовіччя як інтервал між занепадом античності і відродженням класичної культури за їхньої доби. Для них античний світ являв собою, завдяки своїм інтелектуальним досягненням, високу цивілізацію, середньовіччя – спад до варварства, провінціалізму, святенництва. За Просвітництва, коли переваги і чесноти людського розуму відкрито ставили вище від релігійної віри, середньовіччя стало символом обскурантизму й відсталості. З цього часу, оскільки новітня доба, що йшла за середньовіччям, і сама відходила в минуле, виникла потреба створити нові назви для позначення етапів історичного часу. Середньовічний період став частиною чотиричленної структури, що поділила Європейську історію на античний, середньовічний, новий (новітній) і сучасний періоди. За традицією і саме середньовіччя часто поділяють на раннє, високе і пізнє, розділивши його таким чином на послідовні фази.

Епоха Середньовіччя, як і кожна епоха, має свою соціальну, політичну, економічну, культурну історію. Проте специфічною, і разом з тим

«спільною рисою середньовічного світу можна вважати організоване християнство, яке утворило християнський світ, або християнську цивілізацію, – вказує Н. Девайс. – Вакуум, утворений після падіння Римської імперії, заповнювався тим, що християнський світ дедалі більшою мірою усвідомлював себе не тільки як релігійну громаду, але й як політичну спільноту. Хоча Римська імперія зрештою впала, її релігія тріумфувала. Духовні і світські володарі християнського світу мало-помалу вбиралися у цезарські мантиї, ставали імператорами, королями, єпископами, панами, кардиналами, царями, кайзерами тощо. Але від самого початку дедалі чисельніша спільнота християнського світу не мала єдності. Хоча західна (латинська) і східна (грецька) церкви поділяли основні постулати віри, вони часто ставились одна до одної як чужі, дедалі все гостріше усвідомлюючи свої розбіжності, ніж спільні риси» [2, с. 308]. А що, як не різноманітність, плюралізм стимулює розвиток мислення?

Моральні достоїнства християнського вчення як «релігії любові» зробили його способом духовно-практичного освоєння світу, істинним словом про те, що існує, в чому полягає справжнє спасіння. Останнє мало і має надзвичайно важливе значення для людини в її повсякденному житті, оскільки рефлекси внутрішнього світу, (тобто духовності), приймає етичну форму особистісної специфіки людяності, гуманності взагалі. Вона починається з обранням суб'єктом свого власного образу та місця в житті. Навіть доля людини, при всій своїй непередбачуваності, починається з вибором нею своєї ролі, яка задає потім життєву траєкторію вже внаслідок цього вибору. Найголовнішим самовизначенням особи є вибір між добром та злом, гріхом та благодаттю, який найбільш презентабельно демонструє в своїх метафорах християнство, згідно з яким «людина є предметом чи полем боротьби Бога з дияволом» [3, с. 41]. Власне, цей вибір визначає і долю людини.

З цього приводу А. Тойнбі зазначав, що диявол не здатний до творчості; він лише порушує рівновагу у світі, як тільки Бог досягає в ньому довершеності творіння. Диявол відчуває задоволення від того, що провокує Бога на нові творчі акти. Але це обертається проти диявольського зла, бо викликає Божу силу добра. Дияволу лише здається, що він грає руками Божими, оскільки Творець не може відмовитися від суперечки з ним у боротьбі «добра» і «зла». Бог чекає, що суперечка буде і надалі продовжена. Адже Божа мета досягається начебто за допомогою диявола, але поза диявольською усвідомленістю цього. Врешті-решт диявол прораховується, оскільки «знищуючи справи рук Божих, він створює ґрунт для нової творчості» [9, с. 108-109].

Підсумовуючи сказане, зауважимо, що пересічна, віруюча людина епохи Середньовіччя не піднімається до теологічної премудрості. Разом

з тим, вона добре розуміє метафоричну картину і смисл одвічної боротьби «добра» і «зла», в яку включилося християнство, і бути причетною до якої людина завжди намагалася. Причому, людина середньовіччя відчувала себе не пасивною жертвою або учасником вказаної боротьби, а її активним співучасником, оскільки в процесі своєї життєдіяльності перетворює трансцендентні послання Святого Письма стосовно боротьби Бога та диявола в сили власної душі. Тим самим вона уособлює «добро» та «зло», або репрезентує їх протистояння і боротьбу. У цьому відношенні повчальні тези християнської антропології про свободу використання особистістю своєї людської природи визначили нові перспективи мислення, пізнання і розуміння своєї ролі в суспільстві.

Література

1. *Ауэрбах Э.* Мимезис / Э. Ауэрбах. – М.: Прогресс, 1976. – 560 с.
2. *Дейвіс Н.* Європа. Історія / Н. Дейвіс. – К.: «Основи», 2001. – 1464 с.
3. *Кримський С. Б.* Запити філософських смислів / С. Б. Кримський. – К.: ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
4. *Крымский С. Б.* Философия как путь человечности и надежды / С.Б. Крымский. – К.: Курс, 2000. – 308 с.
5. *Кримський С. Б., Павленко Ю. В.* Цивілізаційний розвиток людства / С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко. – К.: Фенікс, 2007. – 316 с.
6. *Ле Гофф Жак.* Средневековье и деньги: очерк исторической антропологии / Жак Ле Гофф. – СПб.: Евразия, 2010. – 244 с.
7. *Петрушевский Д. М.* Очерки из истории средневекового общества и государства / Д. М. Петрушевский. – М.: URSS, 2011. – 304 с.
8. *Розин В. М.* Мышление: сущность и развитие / В. М. Розин. – М.: ЛЕНАНД, 2015. – 368 с.
9. *Тойнби А.* Постижение истории / А. Тойнби. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
10. *Штаерман Е. М.* Кризис античной культуры / Е. М. Штаерман. – М.: Наука, 1975. – 183 с.

Иванова Н.В

МОДИФИКАЦИИ «ДОБРА» И «ЗЛА» В МЫСЛИТЕЛЬНЫХ РЕФЛЕКСИЯХ ТЕОЦЕНТРИЗМА: СОЦИОФИЛОСОФСКИЙ АСПЕКТ

Проанализирована проблема формирования социальной картины мира в системе средневекового мышления. Акцентируется внимание на взаимосвязях духовных ценностей средневековой жизни с социально-политическими и культурными реалиями. Показан процесс перехода от интеллектуальных трансценденций к проблеме «добра» и «зла», что свидетельствует о гуманистической направленности философского знания эпохи теоцентризма.

Ключевые слова: мышление, теология, культура, трансцендентный, философия, християнство, мораль.

Ivanova N.V.

MODIFICATIONS OF “GOOD” AND “EVIL” IN THE THEOCENTRICAL MENTAL REFLECTIONS: SOCIO-PHILOSOPHICAL ASPECT

The problem of forming of socio-cultural worldview in the system of medieval thought is analyzed in the article. The author focuses that each world characterized and described in philosophy, has not always existed, and is created by social activity, culture and creativity of philosophers. In their productive activity which has natural cycles, existing knowledge about the phenomena of life (gods, the being of heroes, spirit and soul, music, nature, economy, etc.) get new sound using rules, regulations and categories. They belong not just to observed phenomena but, on the one hand, to designed, constructed ideal objects, and on the other – to new reality (ideas, logos, being, everything which exists). The new reality is consciously set in parameters of the new thinking. As a result, the world becomes structured, being thought anew. It consists of forms created by thinking of social life, each of which is characterized in the context of the relevant science and philosophy.

This situation author considers through the example of the age of theocentric philosophy, through the analysis of medieval cycle of thinking. It is qualitatively different from the ancient cycle of thinking. The transformation of thinking usually starts with changing of social, economic, political and cultural spheres of reality and with the formulation of new problems that arise during the solution of previous ones. But the essence of the transition to the new cycle is caused primarily by systemic crisis, through which every culture runs. The analysis of the relationship of Christian values of medieval life shows their relationship with socio-political and cultural reality. Thanks to Christianity, in the Middle Ages conversion of the reality takes place. It is built in terms of life through allegorical interpretation of events of being according to schemes of divine worldview, which shows the eternal tragedy of Christ as man and as God. Christianity as a spiritual and moral-value phenomenon has played a decisive role in the transition from ancient to medieval culture, system of thinking and of social life.

Moral merits of Christian philosophy as the «religion of love» made it the way of spiritual and practical perception of the world, the true philosophy about what the true salvation is. The latter was very important for human in his everyday life, because understanding of the inner world (ie, spirituality), takes the ethical form of personal specificity of humanity, humanity in general. Average believer from the epoch of Middle Ages could not reach such wisdom. But this metaphorical image accurately conveys the sense of the eternal struggle of «good» and «evil», in which Christianity took part, and which was always desirable for person to participate in its sociality and thinking. This, as the author says, is humanistic and social focus of religious and philosophical thinking of the theocentric era.

Key words: *thinking, theology, culture, transcendence, philosophy, Christianity, morality.*

Надійшла до редакції 13.02.2016 р.